

Վ. ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ

ՍՈՆՂՈՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՆԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՏԱՐԵԹՎԻ ՃՇՏՈՒՄԸ

Հայ բանասիրության մեջ, մեր պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները սխալ հասկանալու հետևանքով, Անիի Մոնղոլների կողմից գրավելու ժամանակը հիշատակվում է թվագրված:

Անիի գրավման տարեթիվի այդ սխալը պայմանավորված է Չամչյանից, որը միանգամայն կամայական մոտեցում է ունեցել մեր միջադարձ պատմագիրների կողմից տված տեղեկություններին և Անի քաղաքի գրավման տարեթիվը նշանակել է 1239-ը:

Չամչյանը գրում է. «Իսկ մեծ իշխանն Չարմադան առեալ ընդ իւր զիշխանսն հայոց զԱւագ և Վահրամ խաղաքադառնալով զորաց ի վերայ քաղաքի Անույ, և մինչև հասեալ էր անդր անաքեաց դեսպանսն առ վերակացուս քաղաքին գալ ի հնազանդութիւն իւր, եւ տալ զքաղաքն»:

Նոքա ետուն պատասխանի և ասեն. այս քաղաք շահն-շահին է, որպես Չարարեայ, առանց նորա հրամանի ոչ կարեմք առնուն տալ դա, և ոչ ևս մտանել ընդ իշխանութեամբ օտարի: Եւ ի գառնալ անդրեն դեսպանսն ռամիկք քաղաքին հարձակեալ ի վերայ նոցա առ ճանապարհս սպանին զնոսա: Չայն իբրև լուաւ և եկեալ պաշարեաց զքաղաքն. և պատերազմե ընդ նմա սաստկութեամբ յոյժ. և մտեալ ի քաղաքն, կողոպտեցին զամենայն ինչս և զգարդս տանց և կրպակաց. և մերկացուցին զամենայն զեկեղեցիս և եղծեալ ապականեցին զքաղաքն» (Չամչյան, Պատմութիւն հայոց 2-րդ մաս, էջ 213):

Չամչյանը իր «Պատմութիւն հայոց» աշխատության Մոնղոլների արշավանքների մասը կազմելիս, ինչպես ինքն է նշում օղտագործել է Կ. Գանձակեցու, Վարդան մեծի, Մաղաքիա Աբեղայի, Ս. Օրբելյանի և Ս. Անեցու աշխատությունները:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Չամչյանը բոլորովին էլ հիշատակել է պարզել պատմագիրների հաղորդած տեղեկությունները: Հիշատակված աղբյուրներից և ոչ մեկում կոնկրետ չի նշված Մոնղոլների կողմից 1239 թվի Անիի գրավման մասին: Վերահիշյալ պատմիչները իրենց աշխատություններում նկարագրելով Գանձակի, Լոռու, Կայեանի, Անու և ամբողջ Հայաստանի նվաճումը մոնղոլական առանձին զորավարների կողմից, բոլոր դեպքերում հիշատակում են, որ այդ վայրերի գրավումները կատարվել է ընդհանրապես 1236 թվին, իսկ Չամչյանը, հետագայում նրան հետևելով նաև ուրիշները, բավական երկար էքսկուրսիաներ կատարելուց հետո, Անի քաղաքի գրավման թիվը առանձնացնում են այդ վայրերի գրավման տարեթիվից, հասցնում այն մինչև 1239 թիվը: Հայկական սկզբնաղբյուրներն ուշադրությամբ դիտողը կընկա տի, որ Չամչյանը ոչ մի հիմք չի ունեցել 1239 թիվը նշանակելիս. բոլոր աղբյուրներն էլ խոսում են այդ տարեթիվից առաջ կատարված գրավումների մասին: Այսպես օրինակ Վարդան Պատմիչի վկայությամբ Մոնղոլական զորավարներից Չաղատան ստանում

է Լոռի քաղաքն ու իր շրջակայքն, իսկ Չարմաղանն Անին ու Ղարսի շրջանը: Վարդանի տեղեկության համաձայն Չարմաղանի և Չաղատայի կողմից Գանձակի, ինչպես հետագայում և Վրաստանի, Լոռու, Կալեանի և Անիի գրավման տարին հիշատակվում է 1235 (684+551), որից հետո նույն գորավարների զորաբանակները շարժվում են դեպի Հայաստանի տերիտորիան, այսինքն և Անի:

«Յաւելեալ յինքն անհուն բազմութիւնքն՝ առաջնորդ ունենալով զՉարմաղանն կոչեցեալ զորապետ, զայլ ի Գանձակ շահաստան ի 684 թւին պաշարէ զնա աւուրս մինչեւ առնու և կոտորէ անողորմաբար բացի մատաղ տղայոց և ի կանանց, յորս յոճկին: Ապա շարունակում է «Եւ յաշտանէ յոժատեալ մտանն ի թագաւորութիւն վրաց և բաժանեն զան ու Անի տեղիս գաւառցն և զբերդս, Ամուրս մեծամեծ իշխանցն, զորս նուիրնս կոչէին. որք երթեալք յաւաքանչիւր զղղեալս գաւառացն, զոր վիճակեալ էին և վաղվաղակի մատնեալ լինէին ի ձեռս նոցա ի պատուհաս մեղաց մերոց անչափից: Չաղատան նորինն է առ զյօռէ քաղաք եւ որք՝ յայն ի կողմանէ գաւառք. Դուղուդայ նուիրնն զԿալեան ամբաղույն բերդ, ուստի Անին զԱւագ տէրն երկրին. և մեծն Չարմաղանն զԱնի և զԿարս և զմերձաւորս իւրեանցս» (Վարդան «Պատմութիւն Տիեզերական» էջ 185—190):

Վարդան մեծի պատմածից շատ պարզ երևում է Մոնղոլական հրոսակախմբերի շարժման ուղղությունը Գանձակից մինչև Անի, Գանձակ, ապա (Վրաստան), որից հետո Չաղատան մոտում է Լոռի Դուղուդա, նուիրնն Կալեն, իսկ Չարմաղանն Անի ու Կարս: Ճիշտ է Վարդանը կոնկրետ չի նշում Անիի գրավման տարին, նա միայն ասում է որ զբաւեց «Եւ մեծն Չարմաղանն զԱնի և Կարս և զմերձաւորս իւրեանցս» բայց այս հիշատակությունից առաջ նա նշում է Չարմաղանի 684 թ. Գանձակ գալու մտին և առանց որևէ թվականի նշելով Մոնղոլական զորավարներին հասցնում մինչև Անի: Եթե Անիի գրավման տարին եղած լինէր Գանձակի գրավումից 4 տարի հետո, ինչպես այդ ենթադրել է Չամչյանը, ապա չէր

կարող Վարդանի նման պատմիչը անտարբերությամբ անցնել տարեթվային այդքան մեծ տարբերության փաստի կողքով, որովհետև նա Անիի գրավումից հետո կատարված դեպքերը տալիս է ամենայն մանրամասնությամբ թվերով: Այսպես օրինակ՝ «Արդ վեց հարիւր իննսուն և մի թուին Հայոց Բաշու նուիրնս փոխեաց զիշխանությունն Չարմաղանից և էտո զԿարսոյ՝ քաղաք» (Վարդ. էջ 193): Բերածից, երկվում է, որ Վարդանը, մի քանի տարիների տարբերության դեպքում, անուշադիր չէր լինի և անպաշտան կառանձնացներ Անիի դեպքը: Նա իր ժամանակագրական կարգը, շարադրել է այն սխառեմով, ինչ սխառեմով, որ իրեն սովորեցրել և իր պատմությունն է շարադրել նրա մեծ ուսուցիչ Վանական վարդապետը:

Այսպիսով, եթե հավատանք Վարդան մեծի հաղորդած ժամանակագրական կարգին, իսկ չհավատալու ոչ մի հիմք չունենք, ապա կարող ենք համարձակորեն ասել որ Անիի գրավումը պետք է, որ կատարված լինի 1239 թվից առաջ: Վարդանն այդ թիվը ուղղակի չէր կարող նշել, որովհետև Անի քաղաքի գրավումը եղել է Գանձակի գրավումից մեկ տարի հետո, նույն Անդրկովկասի մյուս վայրերի (Լոռի, Կալեն) գրավման հետ: Անիի 1239 թվից առաջ 1236 թվի գրավման օգտին է խոսում նաև Ստեփաննոս Օրբելյանը: Նա իր «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ՝ «Վասն մեծի նախարարությանն Օրբելեանց եթէ ուստի էին...» գլխում՝ մանրամասն նկարագրելով Մոնղոլների արշավանքները՝ դեպի Ռուսաստան, Բուլղարիա, Հնդկաստան, Պարսկաստան և այլ երկրներ՝ տալիս է դեպքերի ամբողջական մի թվական, որը և մենք կարող ենք համարձակորեն Անիի գրավման տարեթիվը համարել՝

«Ասին և զԱւարպատական, զԱռան և զՀայաստան, զՎերս և զՀոռոմս. մինչ ի յԱնկիւրիս և ի Գագրա և ի Զմիւռնիա եփեսացւոց, և զԿիլիկիա և ի Գագրա և ի Զմիւռնիա եփեսացւոց, և զԿիլիկիա մինչև ի ծովն Ռփիկանու (Միջերկրական) և ի ծովն Պոնտուի ի Տրապիզոն քաղաք... և առին զաշխարհս ի 685 (685+551) թուականին»:

(Ստեփանոս Օրբելյան» Պատմութիւն նու-
հանդին Սիսական էջ 402):

«Զատան և գհայս և առին դաշխարհս»
ի 685 թվականին—, առղերը միանգամայն
պարզ ցույց են տալիս, որ Հայաստանի՝
Հայոց ամբողջ աշխարհի, գրավումը Մոն-
ղոլների կողմից կատարվել է 685 թվակա-
նին, այսինքն 1236 թվին: Կատկածից դուրս
է, որ Հայաստանի տերիտորիայից դուրս
չէր կարող մնալ այնպիսի մի նշանավոր
քաղաք, ինչպիսին որ հայոց նշանաւոր
մայրաքաղաք Անին էր:

Ի միջի այլոց գրեթե նույնն ասված է
նաև Սամվել Անեցու տպագիր տեքստում:
Սակայն այդ տեղեկությունը Սամվել Անե-
ցունք չէ, այլ նրա շարունակողինը: Այդ
երևում է մեր Մատենադարանում գտնված
Անեցու ժամանակագրության 1176 թվին
ընդօրինակած մի գրչագրից, ուր Անեցու
տեքստը հասցված է մինչև ՌՀԲ թվա-
կանը (տես № 5613 գրչագիրը):

Վարդան մեծի հաղորդած տեղեկությու-
նից պարզվում է, որ Անիի գրավումը մինչև
1239 թվը չի հասնում, իսկ Ստեփանոս
Օրբելյանի հաղորդած տեղեկությունից երև-
վում է, որ ինչպես ամբողջ Հայաստանը,
ներառյալ նաև Անին, գրավված էր արդեն
1236 թվին:

Դեպքերին ժամանակակից Կիրակոս
Գանձակեցին իր «Պատմություն Հայոց»
աշխատության մեջ նկարագրելով թաթա-
րական արշավանքները, որպես դեպքերի
ականատես ամենայն մանրամասնությամբ
կանգ առնելով նրանց կողմից կատարած
ավերածություններին, անգթությունների,
և այլ վայրագությունների վրա, պատ-
մում է դառնացած այն մասին, թե ինչպես
Մոնղոլական հրոսակախմբերը հողին հա-
վասարեցրին հայկական դեղեցիկ քաղաք-
ները, հոյակապ պալատներն ու ամրոցները,
անառիկ բերդերը՝ քարուքանդ անելով
խաղաղ գյուղերը «ոչ ոքի չխնայեցին, ան-
գթաբար մորթեցին այրեցին ու ավերե-
ցին», արտասուքը աչքերին ողբում է իր
ժողովրդի ցավերն ու տառապանքները
ցավից ու ահից կծկված պատմիչը:

Նա որպես ականատես մանրամասն ար-
ձանագրում է իր տեսածներն ու լսածները,

սակայն Գանձակեցու աշխատությունն ունի
մի թերություն միայն, որ նա չի տալիս
դեպքերի կոնկրետ թվականները:

Մոնղոլական արշավանքներն Անդրկով-
կասում կոնկրետ պատկերացնելու համար
մենք անհրաժեշտ ենք համարում Կիրակոս
Գանձակեցու պատմածը բերել որոշ կրճա-
տումներով միայն:

«Զորավարն գնդին հեթանոսաց, որում
անունն էր Զադատայ, յուսու վասն ամբու-
թեան քաղաքին Լուէոյ և յօլովութեան
գանձուցն, որ ի նմա էր Տուն իշխանին
Շահնշահի և գանձք նորա, առեալ ընդ իւր
զընտիր սպառազէսս յօլով մեքենայիւք և
ամենայն պատրաստությամբ չոգավ անդ,
և նստեալ շուրջ գնովաւ պաշարեաց գնա...
և կեալ թշնամեացն, փորեցին ներքոյ պա-
րսպին և փլեցին գնա, և ինքեանք շուրջ
նստեալ սահէին, զի մի ոք փախիցէ: Իսկ
բնակիչք քաղաքին իբրեւ տեսին թէ առավ
քաղաքն, սկսան մղել ի վախից, և ի ձոր անդը
լնուին, և դաշն տեսեալ թշնամեացն սկսան
և նոցա մտանիլ ի քաղաքն, և կոտորել
յանինայ դարս և զկանայս և գժանկունս...
Իսկ իշխանն մեծ որդին Իւանէի, զոր Ավա-
զըն կոչէին, իբրեւ հաւա պամենայն քաղ-
մութիւն թշնամեացն, որք լցին դաշխարհս
ամենայն, ամբացաւ և նա ի բերդ ամուր,
որ կոչի Կայեան... Առեալ զօրս քաղումս եկն
պաշարեաց շուրջ զքերդաւն... և առեալ գնա
և գամենայն զօրն՝ չոգավ ի վերայ քաղա-
քին Անույ:

Քաղաքս այս Անի լցեալ էր բազմու-
թյնամբ մարդկան և անասնոց, և պարսպեալ
ամրագոյն պարսպօք. և եկեղեցի բազում
կայր, ի նմա, մինչ ի կարգ խօսից երգման
այսպէս երդնուին. Անույ հաղար և մի
եկեղեցին. և յոյժ փարթամ էր քաղաքն
ամենայն իրօք: Վասն որոյ յղփութիւնն՝
յամբարտաւանութիւն ի կորուստ, որպես
սովոր է առնել յիսկզբանց և այսր:

Առաքեաց Զարմաղանն դեսպանս առ նոսա
գալ նմա ի հնազանդութիւն, և որք գլխա-
ւորքն էին՝ ի քաղաքին ոչ իշխեցին պա-
տասխանի առնել պաղղամին առանց հար-
ցնելոյ զիշխանն Շահնշայ. քանզի ընդ
իշխանութեամբ նորա էր քաղաքն:

Իսկ ամբոխ քաղաքին և ռամիկքն սպա-

ներն զպատգամաւորսն. և զայն տեսնալ զօրքն աշխարհաց, ի բարկութիւն զրգեցան. և պաշարեալ զքաղաքն յամենայն կողմանց, կանգնեցին փրկիլուանս բազում արուեստագիտութեամբ, և մարտուցեալ ընդ քաղաքին զորեղապէ՛ս առին զնա:

Այլ և ոմանք յիշխանաց քաղաքին ձեռնատու եղան առ թշնամին, զապրուստ անձանց շահելով. և նոցա կոչեալ արտաքս ի քաղաքէն բազմութիւն, խոստացան ոչինչ տանել նոցա չար. և իբրեւ ելին արտաքս առ նոցա ամենայն բազմութիւնն, բաժանեցին զնոսա յինքնանս, և սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին առհասարակ անողորմաբար, սակաւ կանայս և մանկունս թողեալ, և արս արուեստաւորս, զոր վարեցին ի գերութիւն: Եւ ապա մտեալ ի քաղաքն առին զինչսն և զստրացուածս նոցա և կողոպտեցին զամենայն եկեղեցիս, և աւերեալ քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղծին և ապականեցին զփառս վայելչութեան նորա» (էջ 239-246):

Լուսի-Կայեն-Անի—ահա այն ուղղութիւնը, որը նշված է Գանձակեցու կողմից ճիշտ այն ձեւով, որպիսին ունեն բոլոր նախորդ և հետագա շրջանի պատմիչները: Անիի գրավման զեպքը չի առանձնացված մյուս վայրերի գրավման զեպքերից:

Այսպիսով պատմիչների հաղորդած տեղեկութիւններից պարզ երևում է, որ Անին Հայաստանի մյուս շրջանների հետ միասին գրավված էր 1236 թվին»:

Ներկայումս մեր ձեռքի տակ ունենք ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի նոր հայտնաբերված ձեռագիր ժամանակագրութիւն Անանուն հեղինակի, որը պարզ հայանում է որ Անին Մոնղոլների կողմից գրավվել է 1236 թվին: Այդ զրջազիրը դառնում է 8100 համարի տակ: Բովանդակութեամբ ընդօրինակված է 1784 թվին Միքայել և Կարապետ զրիչների կողմից: Ունի հիշատակարաններ 149ր, 153 ր, 198 և 194 ր, 137ա և 157ր էջերում—չափն է 21. 15, կաշեկազմ, և ձեռք է բերվել Մատենադարանի կողմից 1939-40 թվին: Ժամանակագիրը կարևոր տեղեկութիւններ է տալիս Հայաստանում կատարված մի շարք կառուցումների մասին (Հոփսիմի կառուցումը Կոմիտասի կողմից,

Անիի կաթողիկէի կառուցումը և այլն), տարբեր ժամանակներում եղած արշավանքների (Արարներ, Սեջուկներ և Մոնղոլներ) մասին, արժեքավոր տեղեկութիւններ Դեմետրիի Գորգու և Թամարայի Թագավորութեան շրջանի վերաբերյալ և այլն:

Ամենայն հավանականութեամբ, այս Անանուն ժամանակագրութիւնը մի փոքրիկ հատված է մեզ համար անհայտ մի հեղինակի ամբողջական աշխատութեան: Թեև ժամանակագրութեան զգալի մասը, ինչպես պարզվում է համեմատութիւնից արտագրութիւն է Կիրակոս Գանձակեցու և Ս. Անեցու աշխատութիւնների առանձին գլուխների, այնուամենայնիվ նա իր մեջ պարունակում է Մոնղոլական շրջանի վերաբերյալ բավական ինքնուրույն արժեքավոր նյութեր, որը մեզ հնարավորութիւն է տալիս պարզելու այդ շրջանին վերաբերվող մի շարք հարցեր:

Ներկա ձեռագրերում մեզ հետաքրքում է Մոնղոլների կողմից Անիի գրավման տարեթիվը՝ որովհետև մեր նշատակն է ներկա դառնում անանուն ժամանակագրութեան հաղորդած տեղեկութեան հիման վրայ յայտնի որ մինչև օրս սխալ է մեկնաբանվել, ավելի շուտ հասկացվել, Ս. Օրբելյանի, Կ. Գանձակեցու, Վարդան մեծի, ինչպես և ուրիշների տված տեղեկութիւնները Անիի գրավման մասին:

Պետական Մատենադարանի 8100 համար ձեռագրի 245ա էջում ասված է ՈԶԵ (685+551=1236) թվին անառիկ բերդն, որ կոչի Կայեն, և Լուսի քաղաքն և յԱնի մայրաքաղաքն հայոց, զաւառ և անառ բերդօրեայք և քարայք անմուտ Մայրիք ի միում տմ առան ¹⁾ (ընդգծումն իմն է Վ.Հ.), և կոտորեցան անհամար և անթիվ արք և կանայք և մանկունք. և ով կարէ պատմել զնեղութիւնս և զտառապանս զոր էհաս մեզ յանողորմ ազգէն նետողաց՝ որպես ասաց սուրբ Հայրապետն Ներսէս՝ տեսնալ հողւոյ ակամբ ի ժամանակին իւր և ասէ. քակեսցին հայք ի հիմանց յազգեն նետողաց, զատարկացին ճանապարհք բաղձազնաց առ ի զգոյշ մարդկանս: Եթե

¹⁾ Բնագրում ասված է արան:

ուշադրութեամբ դիտելու լինենք ժամանակագրութեան այն տողերն ուր ասված է «ՈԶԵ թվին , անառիկ բերդն, որ կոչի Կայեան, և Լոռէ քաղաքն, և յԱնի ժայռաքաղաքն հայոց... ի միում ամ արան» ասլա մեզ համար միանգամայն պարզ կդառնա, որ այդ բոլոր վայրերի գրավումը եղել է մեկ ասարկա ընթացքում միաժամանակ և այդ տարին ՈԶԵ թվին ախիւնքն՝ 685—551, որը հավասար կլինի 1236-ի:

Այսպիսի որոշակի ցուցում Անիի գրավման թվի մասին չունեն ոչ Կ. Գանձակեցին ու Ս. Օրբելյանը և ոչ էլ Վարդան մեծն ու Ս. Անեցին:

Վերոհիշյալ պատմիչների մոտ մենք հանդիպում ենք այդ վայրերի գրավումների նկարագրութեանը գրեթե նույն հաջորդականութեանը: Նրանք բոլորով էլ տեղյակ են Լոռու, Կայեանի և Անիի գրավումներին և նրանցից ոչ մեկը այդ վայրերը չի շփոթում մի ուրիշ վայրի հետ, նրանք են այնպես, ինչպես որ տալիս է այդ Անա-

նուն ժամանակագիրը: Միաժամանակ նրանց բոլորի վկայութեաններից երևում է, որ այդ վայրերի գրավումները եղել է մեկ տարում, որ «փոթորկվող մրրիկի նման» Հայաստանի վրա արշավող մոնղոլական հրոսակախմբների լուրջ դիմադրութեան կակմակերպելու համար Հայաստանը ոչ մի ուժ ու չուներ և նրա քաղաքների ու բերդերի բնակչութեան կողմից կազմակերպված ամեն մի դիմադրութեան փորձ անմիջապես ջարդվում էին իրար հետևից գրոհող Մոնղոլական հեծյալ բանակների կողմից:

Պատմիչների վկայութեանից, ի տարբերութեան ներկա անանուն հեղինակից, միայն մի բան է պակասում, դա ՈԶԵ-ն է, որը չի նշած որպես Անիի գրավման տարեթիվ:

Մեզ թվում է, կոմենտարիաները ավելորդ են, եղբակացութեանը ներկա անանուն ժամանակագրութեանից հետո պարզ է: Անին Մոնղոլների կողմից գրավվել է 1236 թվին:

